

*Magdalena Kwiatkowska*¹

**KSIEGARNIA POLSKA W PETERSBURGU.
PRZYSZYNEK DO OPISU POLSKIEGO RUCHU WYDAWNICZEGO
NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU**

Działalność polskich instytucji kulturalnych w dziewiętnastowiecznym Petersburgu wiąże się z istniejącą tam kolonią polską i próbami ujęcia w struktury organizacyjne jej potrzeb i różnorodnych form aktywności. Pierwszym placówkom oświatowym dla Polaków dała oparcie istniejąca już w XVIII stuleciu parafia rzymskokatolicka. Począwszy od drugiej dekady XIX wieku, nieregularnie i z przerwami, ukazywały się polskie czasopisma². Stosunkowo wcześniej pojawiły się też w stolicy Cesarstwa instytucje książki polskiej. Co najmniej od roku 1816 Karol Kraj (Kray) prowadził tam „obcojęzyczną” księgarnię, wypożyczalnię książek i drukarnię, w której wytłoczono najstarsze pismo periodyczne adresowane do tamtejszej Polonii – „Inwalida Ruski” (1817) oraz pierwsze wydanie *Konrada Wallenroda* (1828). Do roku 1856 spod pras zakładu powiększonego przez syna, Karola K. Kraja (zm. 1876) o litografię i odlewnię czcionek wyszło wiele książek w języku polskim, charakterystycznych dla epoki noworoczników i „pism zbiorowych”³. W ostatnich latach pracy drukarnia Kraja realizowała zamówienia Bolesława Maurycego Wolffa (zm. 1883), księgarza i wydawcy, działającego w Petersburgu od 1848 r., a od 1853 właściciela znakomicie prosperującej oficyny księgarsko-nakładowej. W okresie rozbudowywania firmy do pozycji jednej z największych w Rosji (o drukarnię, odlewnię czcionek, zamiejscowe księgarnie), Wolff publikował sporo książek polskich. Repertuar wydawniczy obejmował dawną i współczesną literaturę polską, m. in. dzieła Mickiewicza. Położył znaczne zasługi dla estetyki polskiej książki ilustrowanej, poetyckiej i dziecięcej. Począwszy od lat sześćdziesiątych XIX wieku pracował przede wszystkim na rzecz rosyjskiego rynku książki (jako Matwiej Osipowicz Wolf),

¹ Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej, Uniwersytet Łódzki.

² L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław [i in.] 1984, s. 6, 243-246; Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław 1978, s. 33-34.

³ G. Poćepko, *Kraj (Kray)*, w: *Słownik pracowników książki polskiej* (dalej *SPKP*), Warszawa-Łódź 1972, s. 462.

jednak polskie książki zawsze posiadał na składzie i dostarczał je potrzebującym⁴.

Kolejny etap rozwoju polskiego księgarstwa nakładowego w Petersburgu przypadł na schyłek XIX i początek XX wieku. Etap ten wiąże się z działalnością Księgarni Polskiej, która w ciągu czterdziestoletniej działalności (1879/1880-1918/1920)⁵ kilkakrotnie zmieniała właścicieli i nazwę⁶. Oficynę założył w 1879 r. warszawski drukarz i wydawca Gracjan Unger (1853-1911) i pozostał jej właścicielem do 1883 r. W latach 1883-1886 była własnością Henryka Glinńskiego, a następnie Erazma Piltza, współtwórcy i redaktora petersburskiego tygodnika „Kraj” (1882-1909). W 1893 r. firmę przejął Kazimierz Grendyszyński, a w 1903 r. – Polska Spółka Udziałowa; z jej ramienia księgarnią kierował Ferdynand M. Heidenreich (zm. 1922).

Informacje o tej placówce kultury polskiej przytaczane są we wspomnieniach i pracach historycznych, a mimo to jest stosunkowo mało znana i choć w ostatnim czasie doszło do sprostowania pewnych nieścisłości, wiele niedopowiedzeń czeka jeszcze na wyjaśnienie⁷. Niniejszy szkic nie stawia sobie za zadanie pełnego opisu działalności polskiej oficyny w Petersburgu w całym czterdziestolecu jej istnienia, powstał w celu uporządkowania przeważnie ułamkowych informacji dostępnych w opracowaniach historycznych i publikacjach o charakterze biograficznym. Na podstawie źródeł bibliograficznych i wybranych katalogów bibliotecznych podjęto też próbę opisu repertuaru wydawniczego Księgarni Polskiej do r. 1903 oraz stosunku doń cenzury rosyjskiej.

⁴ W l. 1883-1917 firmę pn. Towarzystwo Przemysłowo-Handlowe M. O. Wolff prowadzili spadkobiercy Wolffa. – J. Dunin, *Petersburski księgarz i wydawca Bolesław Maurycy Wolff i Zygmunt Librowicz*, w: *Książka ponad podziałami*, pod red. A. Krawczyka, Lublin 2007, s. 261-276; A. Kłossowski, *Mickiewicz w wydaniach Bolesława Mauryczego Wolffa, księgarza i typografa w Petersburgu*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1978, t. 14, s. 115-149; tenże, *Na obczyźnie. Ludzie polskiej książki*, Wrocław 1984, s. 64-107.

⁵ Jak wyjaśnił Jacek Kuszęjko (*Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1993, s. 126), po 1918 r., do czasu przejęcia księgarni przez władze radzieckie (początek czerwca 1920), „lokale księgarni odgrywały rolę centrum informacji dla osób powracających do kraju”.

⁶ Przyjęta w niniejszym szkicu nazwa oficyny Księgarnia Polska stanowiła część oficjalnie obowiązującej w l. 1887-1893. Wcześniej i później firmowały ją nazwiska właścicieli.

⁷ Najobszerniejsze opisy placówki zamieścili w swoich książkach: J. Kuszęjko, dz. cyt., s. 125-128 i Z. Łukawski, dz. cyt., s. 158-159.

KSIĘGARNIA GRACJANA UNGRA (1879-1883)

Początkowo petersburska placówka Gracjana Ungra, podobnie jak warszawska, działała pod firmą Józefa Ungra (zm. 1874), przybranego ojca twórcy nowej księgarni. Istniejąca w Warszawie od wczesnych lat czterdziestych XIX wieku drukarnia Ungra prowadziła działalność wydawniczą, a od 1872 r. (wraz z Władysławem Banarskim) również księgarską, sortymentowo-nakładową⁸. Z czasem również firma założona w stolicy Cesarstwa rozwinęła dział wydawniczy, utrzymywała także dobrze zaopatrzoną wypożyczalnię książek i czasopism, a księgarnia sortymentowa posiadała wszystkie nowości polskie⁹.

Okoliczności utworzenia Księgarni Polskiej w Petersburgu nie są bliżej znane. Do jej powołania, oprócz Ungra mogły się przyczynić, pośrednio lub bezpośrednio, jeszcze inne osoby, np. dwaj kolejni właściciele, Gliński i Piltz. O pierwszym jako założycielu księgarni wspomniano w jego nekrologu¹⁰. Henryk Gliński (1853-1905), publicysta i literat, studiował w Instytucie Technologicznym i Uniwersytecie w Petersburgu oraz w Akademii Leśnictwa w Moskwie, wykazywał się szerokimi zainteresowaniami i wieloma talentami. Przesyłał korespondencje do pism warszawskich wnikliwie omawiające życie kolonii polskiej nad Newą¹¹. Jako człowiek energiczny, dostrzegający brak istotnej spójni dla kolonii polskiej, mógł podjąć inicjatywę założenia podobnej instytucji¹².

⁸ Do najbardziej znanych publikacji własnych warszawskiej oficyny Ungrów należy „Józefa Ungra Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy” (1846-1915), ukazujący się od 1859 r. „Tygodnik Ilustrowany” (w l. 80. odkupiony przez firmę Gebethner i Wolff) i od 1863 r. „Wędrowiec” (w 1878 r. sprzedany Filipowi Sulimierskiemu), a także *Encyklopedia ogólna wiedzy ludzkiej* (t. 1-12, 1872-1877). Gracjan Unger był też nakładcą specjalistycznych książek lekarzy krakowskich (M. Kocójowa, *Unger Józef, Gracjan Jeżyński (Unger)*, w: *SPKP*, s. 924-925; S. Cieplowski, *Kalendarz warszawski popularno-naukowy 1846-1915*, „Rocznik Warszawski” 2003, s. 132-160; A. Skrzypczak, *Stowarzyszenie do Wydawnictwa Dziel Lekarskich Polskich w Krakowie w latach 1875-1918*, „Archiwum Historii Medycyny” 1968, s. 383-404).

⁹ M. Kocójowa, dz. cyt.; J. Kuszłejko, dz. cyt., s. 76-77, 94-97, 125-128, 164; *Katalog czytelnicy przy księgarni Józefa Ungra w Petersburgu*, Warszawa 1881.

¹⁰ „Tygodnik Ilustrowany” 1905, nr 3, s. 57.

¹¹ L. Bazyłow, s. 225-227.

¹² Tamże, s. 289. Oprócz korespondencji warszawskich Henryk Gliński podejmował prace bibliograficzne i literackie, tłumaczył na język rosyjski prozę Kraszewskiego i Sienkiewicza, udzielał się jako publicysta w pismach polskich na terenie Rosji, we Lwowie i Krakowie. Ogłosił trzy *Pogadanki o teatrze [polskim] w Petersburgu*

Nie można też wykluczyć, że decyzja o założeniu Księgarni Polskiej była efektem wcześniejszej współpracy Gracjana Ungra z Erazmem Piltzem (1851-1929), w przyszłości jednym z właścicieli oficyny petersburskiej. Współpraca (lub spółka) została nawiązana wkrótce po objęciu przez Piltza redakcji warszawskiego pisma „Nowiny”¹³. Na początku 1877 r. doszło do umowy, w wyniku której Unger przejął stronę administracyjną periodyku¹⁴. Piltz w niedługim czasie sprzedał „Nowiny” i wyjechał do Petersburga. Nawiązane w Warszawie kontakty mogły zaowocować projektem założenia przez Ungra księgarni nad Newą.

Zanim do tego doszło, kierowane krótko przez Piltza „Nowiny” znacznie poszerzyły grono współpracowników¹⁵. Znalazł się wśród nich Włodzimierz Spasowicz (1829-1909), ojciec duchowy obozu lojalistycznego, od lat związany z Petersburgiem, niegdyś profesor prawa karnego w tamtejszym uniwersytecie, a w czasie omawianych wydarzeń uznany adwokat dobrze zorientowany w stosunkach panujących w stolicy imperium¹⁶. W kraju wysoko oceniano jego *Dzieje literatury polskiej*, tłumaczone w tym czasie z rosyjskiego¹⁷. Spasowicz realizował też własne plany wydawnicze w Warszawie, m. in. jako wydawca „Ateneum” (1876-1901), miesięcznika o charakterze pozytywistycznym,

(1883, 1892, 1893). Niektóre prace publikował własnym sumptem, korzystał też z nakładu Księgarni Polskiej w Petersburgu. – K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, wyd. 2, t. 8, Kraków 1969, s. 402; B. Karkowski, *Gliński Henryk*, w: *SPKP*, s. 264-265; M. Rulikowski, *Gliński Henryk* (1853-1905), w: *Polski słownik biograficzny* (dalej *PSB*), t. 8, Wrocław 1959-1960, s. 61.

¹³ Założone w 1876 r. „Nowiny” (początkowo „Nowiny Niedzielne”) ukazywały się pierwotnie jako bezpłatny dodatek tygodniowy do konserwatywnego dziennika „Wiek”. Piltz został wydawcą i redaktorem pisma na początku stycznia 1877 r. Przy poparciu finansowym Stanisława Kronenberga przekształcił je w samodzielny tygodnik, a w połowie 1878 r. – w dziennik. Redakcję pisma objął wówczas Aleksander Świętochowski, który pod koniec tr. odkupił prawa do jego wydawania (Z. Kmieciak, *Prasa warszawska w okresie pozytywizmu*, Warszawa 1971, s. 59-60; A. Brykalska, *Aleksander Świętochowski. Biografia*, t. 1, Warszawa 1987, s. 235).

¹⁴ Z. Kmieciak, dz. cyt., s. 54.

¹⁵ Tamże, s. 22.

¹⁶ J. Kulczycka-Saloni, *Włodzimierz Spasowicz. Zarys monograficzny*, Wrocław [i in.] 1975.

¹⁷ Przekład polski książki Spasowicza, pióra Antoniego Gustawa Bema i Stanisława Jana Czarnowskiego, drukowany w Petersburgu u F. Suszczyńskiego, wydała w 1881 r. Spółka Nakładowa Warszawska działająca przy tygodniku „Prawda” Aleksandra Świętochowskiego. Dwie kolejne edycje, przygotowane przez Antoniego Gustawa Bema (1885, 1891) ukazały się nakładem Gebethnera i Wolffa (L. Bazylów, dz. cyt., s. 293; A. Brykalska, dz. cyt., s. 211-212; S. J. Czarnowski, *Pamiętniki*, z. 8, s. 5, 11, 28-29; J. Muszkowski, *Z dziejów firmy Gebethner i Wolff*, Warszawa 1938, s. 53).

któremu wysoki poziom nadał Piotr Chmielowski, redaktor pisma w latach 1882-1897¹⁸. W Petersburgu Spasowicz wspomagał Piltza radami i wskazówkami w staraniach o założenie periodyku polskiego o kierunku prorosyjskim, adresowanego do rodaków zamieszkałych nie tylko w Rosji i w Królestwie Polskim¹⁹. Działania te okazały się skuteczne. Kiedy zabiegający o podobny periodyk Gracjan Unger otrzymał odmowę, Erazm Piltz uzyskał koncesję, na mocy której w latach 1882-1906 wydawał i redagował tygodnik „Kraj” wraz z dodatkiem literackim (pismo zamknięto w 1909)²⁰.

DZIAŁALNOŚĆ WYDAWNICZA HENRYKA GLIŃSKIEGO (1881/1884-1886)

Niezależnie od przebiegu i rezultatów starań Erazma Piltza i Gracjana Ungra o polskie pismo w Petersburgu, w działającej tam od 1879 r. księgarni pod firmą Józefa Ungra podejmowano pierwsze próby wydawnicze. Henryk Gliński od 1881 r. zarządca oficyny Ungra, a w latach 1883-1886 jej właściciel, opracował i wydał nakładem własnym *Notatnik bibliograficzny za rok 1880 i pierwszą połowę 1881 roku* (1882). W latach 1881-1884 pod redakcją Glińskiego, „Nakładem księgarni J. Ungra” ukazywała się „Gwiazda. Kalendarz petersburski premiowy, ilustrowany, literacki, społeczny i informacyjny”. Wydawca i zarazem autor wielu drukowanych tam artykułów i materiałów statystycznych o polskiej społeczności w Rosji, dążył do przekształcenia kalendarza w pismo o większej częstotliwości. W 1885 r. wystąpił z prośbą o pozwolenie na wydawanie w Petersburgu tygodnika pn. „Gwiazda”. Podobnie jak wielu innych Polaków składających podania przed 1905 r., nie uzyskał na to zgody władz. Odmowę motywowano obecnością na rynku prasowym stolicy Cesarstwa tygodnika „Kraj”, który w rozumieniu administracji carskiej w pełni zaspokajał potrzeby miejscowej kolonii polskiej²¹.

¹⁸ Z. Kmiecik, *Czasopismo „Ateneum” (1876-1901) oraz jego oblicze społeczne i naukowe*, Wrocław [i in.] 1985, s. 11; J. Kulczycka-Saloni, „Ateneum”, w: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, pod red. J. Bachorza i A. Kowalczykowej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995, s. 46-48. Szerzej o udziale Spasowicza w życiu kulturalnym i naukowym Warszawy pisała J. Kulczycka-Saloni (*Włodzimierz Spasowicz. Między Warszawą a Petersburgiem*, w: *Warszawa pozytywistów*, praca zbior. pod red. J. Kulczyckiej-Saloni i E. Ignatowicz, Warszawa 1992, s. 162-168).

¹⁹ Z. Kmiecik, „Kraj” za czasów redaktorstwa Erazma Piltza, Warszawa 1969, s. 39.

²⁰ Tamże, s. 38-40.

²¹ Z. Kmiecik, „Kraj”..., s. 41-42.

Poza wymienionym kalendarzem w oficynie petersburskiej doraźnie podejmowano pewne próby wydawania książek. W 1883 r. ukazała się w „Wydawnictwie Henryka Glińskiego” broszura *Stara Polska w opisie malowniczym* przygotowana przez Zygmunta Librowicza (1855-1921), publicystę aktywnego w Petersburgu, współpracownika pism polskich i rosyjskich, pracownika księgarni Glińskiego, później wieloletniego sekretarza w firmie Bolesława Maurycego Wolffa²². W 1885 r. „Księgarnia H. Glińskiego” wydała dramat Stanisława Rzewuskiego *Optymiści* (1885). Istnieją też przesłanki, by sądzić, że księgarz warszawski Antoni Lesman u progu samodzielnej działalności wydawniczej próbował nawiązać kontakt z oficyną petersburską w celu ułatwienia kolportażu swoich nakładów na rynku rosyjskim. Pośrednikiem mógł być zatrudniony w firmie Glińskiego (i jego następcy) niejaki Wł. Lesman. Śladem ewentualnych poczynąń tego rodzaju jest *Szkoła pozytywna prawa karnego* Henryka Ferri’ego w przekładzie Mikołaja Korenfelda wydana w 1885 r. z podwójnym adresem „Warszawa-Petersburg” i nazwiskiem właściciela firmy petersburskiej na stronie tytułowej książki. W 1886 r. trudności finansowe zmusiły Glińskiego do rezygnacji z prowadzenia działalności księgarskiej i nakładowej.

KSIĘGARNIA ERAZMA PILTZA (1887-1893)

Księgarnia i działająca przy niej wypożyczalnia płatna przeszły w ręce nowego właściciela. Procedura sprzedaży i osoba nabywcy przedstawia się różnie według różnych relacji. Podawane są dwie daty przeprowadzenia transakcji (1886 i 1887), a jako nabywców wymienia się Bronisławę Rymowicz i Erazma Piltza²³. Faktem jest, że w roku 1887 oficjalnym właścicielem stał się Piltz, a firma nosiła odtąd nazwę Księgarnia Polska Br. Rymowicz (do 1893)²⁴. Zapis

²² A. Kuczyński, Z. Wójcik, *Posłowie*, w: Z. Librowicz, *Polacy w Syberii*, Wrocław 1993; J. Dunin, dz. cyt.; A. Śnieżko, *Librowicz Zygmunt*, w: *SPKP*, s. 515.

²³ Jak wynika z przeglądu dostępnych opracowań, relacje odwołujące się do anonsów prasowych i źródeł bibliograficznych podają, że w 1886 r. firmę nabyła Bronisława Rymowicz, a w 1887 r. przejął ją na własność jej zięć Erazm Piltz (B. Karkowski, dz. cyt.; A. Michalewska, *Piltz Erazm*, w: *SPKP*, s. 682). Autorzy powołujący się raczej na korespondencję współczesnych, m. in. na listy samego Piltza, skłonni są uznać, że redaktor „Kraju” nabył księgarnię w 1887 r. bezpośrednio od Henryka Glińskiego (L. Bazyłow, dz. cyt., s. 381; Z. Kmiecik, „*Kraj*”..., s. 117).

²⁴ Bronisława Rymowicz, z d. Januszkiewicz (1839-1926), była żoną Feliksa (1826-1908/1910?), lekarza i działacza w kolonii polskiej w Petersburgu. Córka Rymowiczów, Helena (zm. 1940), była żoną Erazma Piltza (A. Michalewska, dz. cyt., s. 682).

nazwy w podanej formie (rzadziej: Księgarnia Warszawska Br. Rymowicz) widnieje na książkach wydanych nakładem instytucji lub pod jej szyldem²⁵.

Należy przypuszczać, że zamiar realizowania określonego programu edytorskiego, literackiego czy służącego upowszechnianiu wiedzy raczej nie leżał u podstaw działalności wydawniczej Księgarni Polskiej. Przeglądając listę autorów, którzy w epoce Piltza wydali książki w oficynie petersburskiej, można postawić kilka hipotez. Po pierwsze: początkowy rozwój działu wydawniczego pod rządami Piltza w większym stopniu wiązał się z firmowaniem nakładów redakcji „Kraju” i prywatnych przedsięwzięć autorów z jego kręgu. W obu wypadkach księgarnia dawała oparcie instytucjonalne, a niektórym twórcom pozwalała na zachowanie, przynajmniej teoretycznie, pewnego dystansu wobec tytułu prasowego nie cieszącego się szerszym poparciem publiczności polskiej²⁶. Prawdopodobnie temu celowi służyło zatrzymanie nazwiska Rymowiczowej w nazwie oficyny.

Sprawa druga: od schyłku lat osiemdziesiątych, przez wiele lat, również po sprzedaży oficyny Kazimierzowi Grendyszyńskiemu (kierującemu wcześniej jej pracami), z tą ważną instytucją kultury polskiej w Rosji związani byli i Piltz i członkowie redakcji kierowanego przez niego tygodnika i wielu spośród stałych i doraźnych współpracowników pisma. Wyrazem tego jest analogia autorów drukujących swe prace naukowe i utwory literackie na łamach „Kraju” (lub w dodatku literackim do tygodnika) i wydających samoistne publikacje pod szyldem Księgarni Polskiej lub (rzadziej) jej nakładem. Niejednokrotnie były to

Pozostałe dzieci Rymowiczów to: Zygmunt (1865-1939), prawnik, członek Komisji Kodyfikacyjnej RP, wysoki urzędnik w Ministerstwie Sprawiedliwości (*PSB*, t. 33, Wrocław 1991-1992, s. 531; A.J.R., *Komisja tworzenia dobrego prawa*, „Palestra” 2013, nr 7-8 [online] [data dostępu: 27.11.2013]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.palestra.pl/index.php?go=artykul&id=3187>>), Feliks (1870-1906), lekarz okulista, docent w uniwersytecie w Kazaniu (*PSB*, t. 33, s. 530), Weronika Teleżyńska (1875-1953), żona Konstantego (1871-1960), architekta (*Łuck. Projekt wykazu gospodarstw domowych wg stanu w około 1939 r.* [online] [data dostępu: 27.11.2013]. Dostępny w World Wide Web: <<http://wolyn.ovh.org/opisy/luck-07.html>>).

²⁵ Niejednokrotnie, zarówno ówcześni bibliografowie (Estreicher), jak i osoby obecnie tworzące zasoby katalogów komputerowych, zapis „Br. Rymowicz” tłumaczą „Bronisław Rymowicz”, a nie „Bronisława Rymowicz”. Bywa, że Bronisław Rymowicz nazywany jest kuzynem Piltza.

²⁶ Jak pisze Zenon Kmiecik („*Kraj*” za redaktorstwa Erazma Piltza..., s. 133-134, 439-440), w wyniku zabiegów samego Piltza i redaktorów zatrudnionych w „Kraju” w l. 80. i 90. udało się przyciągnąć do pisma wielu autorów, którzy nie zgadzali się z jego programem politycznym. Kilka lat później taka sytuacja nie mogła się już powtórzyć, a po 1900 r. zaznaczył się odpływ wielu stałych współpracowników pisma (tamże, s. 444-446).

odbitki z pisma oddawane do oficyny Piltza na tzw. skład główny. W takiej formie w 1888 r. ukazał się m. in. *Najnowszy zwrot w historiografii polskiej (1861-1886)* Mikołaja Kariejewa, rosyjskiego profesora Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego²⁷. Sumptem „Kraju” (z adresem: „Petersburg Księgarnia Polska Br. Rymowicz” lub „Br. Rymowicz”, później: „Petersburg K. Grendyszyński”) – przynajmniej oficjalnie zaznaczając ten fakt w odpowiednich partiach druków – wydano niewiele. Były to teksty najściślej związane z programem kulturalnym tygodnika, jak okolicznościowa książka *Pamięci Adama* (1890), której dochód przeznaczono na koszty pogrzebu Mickiewicza na Wawelu; właściwie był to jeden z wielu zeszytów specjalnych tygodnika poświęconych Mickiewiczowi, który ukazał się jako „Wydawnictwo Redakcji Kraju”²⁸. Drugą grupę publikacji „Kraju” w Księgarni Polskiej tworzyły prace przygotowane przez autorów należących do najbliższego kręgu redaktora i redakcji pisma. Przykładem jest tu *Fizjologia ducha* Frédérica Paulhana (1888) – w przekładzie Eugenii Piltz²⁹. Przedmowę napisał Adam Mahrburg, współpracownik „Kraju” w okresie studiów w Petersburgu i w początkach swej drogi zawodowej i naukowej, redaktor działu naukowego w dodatku literackim³⁰. Ludwik Straszewicz, czołowy publicysta „Kraju” prowadzący jego warszawską ekspozyturę, wydał nakładem pisma pod firmą księgarni Bronisławy Rymowicz opowieść *Nasze czasy* (1890)³¹. Autorem blisko związanym z oficyną Piltza (a później i jego następcy) był też Włodzimierz Spasowicz, współtwórca i główny ideolog tygodnika, jeden z sześciu udziałowców spółki wydawniczej „Kraju” finansującej czasopismo przez kilkanaście lat³². W Księgarni Polskiej, nakładem „Kraju” ukazały się

²⁷ J. P. Aksienowa, *Wspomnienia Mikołaja Kariejewa o Uniwersytecie Warszawskim*, „Przegląd Historyczny”, 1978, t. 69, z. 2, s. 261-262; M. Głuszkowski, *Wpływy rosyjskie na socjologię polską w latach 1864-1918*, w: *Historie nieoczywiste. Szkice z dziejów socjologii polskiej*, red. P. Łuczeczko, Gdańsk 2010, s. 227-248 [online] [data dostępu: 27.11.2013]. Dostępny w World Wide Web: <<http://repozytorium.umk.pl/>>

²⁸ Z. Kmieć, dz. cyt., s. 433-434.

²⁹ Eugenia Piltz (zm. 1937), tłumaczka naukowej literatury francuskiej, od 1920 r. – członek wspierający Polską Akademię Umiejętności. Związków pokrewieństwa czy powinowatości z Erazmem Piltzem nie udało się ustalić.

³⁰ Adam Mahrburg (1855-1913), teoretyk nauki, pisarz i działacz pedagogiczny; wykładowca psychologii na tajnym uniwersytecie „latającym” w Warszawie i w Towarzystwie Kursów Naukowych, współautor *Poradnika dla samouków*.

³¹ Z. Kmieć, „Kraj”..., s. 137.

³² Zawianą w 1890 r. spółkę wydawniczą „Kraju” tworzyli Jan Bloch (reprezentant wielkiego kapitału, autor prac z zakresu makroekonomii), Władysław Branicki (jeden z największych ziemian polskich na Ukrainie i w Małopolsce), Edward Herbst (reprezentant Towarzystwa Akcyjnego Wyróbów Bawełnianych Karola Scheiblera w Łodzi), Leonard Jankowski (przedstawiciel ziemian guberni kijowskiej), Józef

jego *Najnowsze prądy w nauce prawa karnego* (1892), tam też wydał przedrukowywane z tygodnika studium *Schiller i Goethe w pamiętnem dziesięcioleciu ich przyjaźni* [...] (1894). Spasowicz pod szyldem księgarni publikował też kolejne tomy *Pism*, swego *opus magnum* obejmującego prace historyczne, historyczno-literackie, rozprawy z zakresu prawa, szkice o kulturze rosyjskiej, publicystykę polityczną i naukową³³.

Kwestia trzecia: podobnie jak w wypadku samego „Kraju”, który miał spełniać warunki pisma ogólnopolskiego, Księgarnia Polska Br. Rymowicz starała się wydawać książki autorów znanych, wybitnych w swoich dziedzinach, cenionych przez publiczność czytającą i reprezentujących wszystkie części podzielonego kraju. Zarazem jednak autorzy raczej nie w petersburskiej oficynie widzieli właściwe miejsce dla publikowania swoich książek; przeważnie ograniczali się do wydania jednego utworu. W większym stopniu z usług Księgarni Polskiej Piltza korzystało niewielu twórców. Jednym z nich był Aleksander Kraushar (1843-1931), prawnik warszawski, znawca zbiorów archiwalnych i bibliotecznych, publicysta i niezwykle płodny popularyzator historii, który na łamach tygodnika ogłosił szereg prac z zakresu dziejów Polski i historii literatury³⁴. Kraushar opublikował w Petersburgu kilka książek, m. in. dwa tomy *Drobiazgów historycznych* (1891-1892) i *Dzieje Krzysztofa Arciszewskiego* (t. 1-2, 1892). Stałym współpracownikiem „Kraju”, właściwie od narodzin pisma, współpracownikiem, na którego przychylności Piltzowi zależało szczególnie, była Eliza Orzeszkowa³⁵. W księgarni Petersburgskiej ogłoszono trzy jej powieści: *Bene nati* z przedmową Piotra Chmielowskiego (1891), *Dwa bieguny* – dwukrotnie (1893 i 1895) i *Australczyka* (1896). W 1893 r. ukazał się – przygotowany przez redakcję „Kraju”, a firmowany przez Księgarnię Polską w Petersburgu i oficynę G. Gebethner i Spółka w Krakowie – *Upominek. Książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej (1866-1891)*.

Pozostali autorzy wydali u Piltza (pod firmą Bronisławy Rymowicz) zaledwie po jednej książce. Byli to m. in. poprzedni właściciel księgarni Henryk Gliński, który ogłosił broszurę *Pogadanka o teatrze i teatr polski w Petersburgu od 1882 do 1892 roku* (1891), znany przyrodnik i psycholog Julian Ochorowicz (1850-1917), autorka książek dla dzieci i młodzieży Michalina Zielińska

Potocki (właściciel wielkich dóbr ziemskich w guberni wołyńskiej, wpływowa postać w życiu politycznym Galicji) i Włodzimierz Spasowicz. Tamże, s. 55-56.

³³ W. Spasowicz, *Pisma*, t. 1-6, Petersburg 1892, Księgarnia Polska Br. Rymowicz; t. 7-8, Petersburg 1892-1903, K. Grendyszyński; t. 9, Warszawa 1908, E. Wende i Sp.

³⁴ Z. Kmiecik, dz. cyt., s. 435.

³⁵ E. Orzeszkowa, *Listy do Erazma Piltza* [online] [data dostępu: 27.11.2013]. Dostępny w World Wide Web: <http://pl.wikisource.org/wiki/Listy_Orzeszkowej_do_Erazma_Piltza>

(zm. 1914) oraz znana już dobrze publiczności polskiej Maria Rodziewiczówna, która w Petersburgu wydała swoją dwunastą książkę *Anima villis* (1893). Niektórzy publikowali własnym sumptem, np. Władysław Karoli (1869-1913), fotograf warszawski, teoretyk i popularyzator fotografii, autor kilku zbiorów poezji, czy też Kazimierz Waliszewski (1849-1934), historyk Polski i Rosji na stałe mieszkający w Paryżu³⁶.

KSIĘGARNIA KAZIMIERZA GRENDYSZYŃSKIEGO (1893-1903)

W 1893 r. na jedenaście lat Księgarnię Polską w Petersburgu przejął Kazimierz Grendyszyński. Nowy właściciel związany był z firmą co najmniej od 1887 r., najpierw jako praktykant, a następnie jako zarządzający³⁷. Podobnie jak poprzedni właściciele placówki, oprócz księgarni sortymentowo-nakładowej prowadził czytelnię (wypożyczalnię) książek polskich. Jak o tym świadczą zapisy w opublikowanych katalogach, początkowo, prawdopodobnie w celach reklamowych, posługiwał się nazwą Księgarnia Polska, jednak już w 1894 r. na stronach tytułowych książek pojawiły się nowe określenia, „Nakładem Kazimierza Grendyszyńskiego”, „Księgarnia Kazimierza Grendyszyńskiego” czy też, w wypadku wspólnego wydania z inną oficyną lub firmowania obcych nakładów, lakoniczne „K. Grendyszyński”³⁸.

Doświadczenie zawodowe i kontakty nawiązane ze środowiskiem literackim i wydawcami pozwoliły Grendyszyńskiemu rozwinąć dział wydawniczy³⁹. Rodzi się pytanie, w jakim stopniu kontynuował on dotychczasowy sposób doboru, na który niewątpliwie jako kierownik oficyny miał wpływ już wcześniej, a w jakim stopniu realizował nową koncepcję wydawania książek polskich w stolicy Cesarstwa. Nie może dziwić, że istniejący od lat związek polskiej księgarni z tygodnikiem „Kraj” został podtrzymany. Grendyszyński, podobnie jak w księgarni Bronisławy Rymowicz, przyjmował na skład główny książki wydawane nakładem tygodnika oraz firmował prywatne edycje

³⁶ I. Teresińska, *Waliszewski Kazimierz*, w: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 5, Warszawa 2004, s. 19-20.

³⁷ J. Długosz, *Grendyszyński Kazimierz*, w: *SPKP*, s. 293; *Grendyszyński Kazimierz (1866-1906)*, w: *PSB*, t. 8, Wrocław 1959-1960, s. 575; L. Bazyłow, dz. cyt., s. 381-382.

³⁸ Sposób zapisu nazwy oficyny trudno jest interpretować jednoznacznie; dane o większym stopniu pewności pozwoliłyby na dokładniejszą ocenę charakteru obecności jej właściciela na rynku książki i zasad ponad-kordonowej współpracy wydawców polskich.

³⁹ Ofertę wydawniczą Grendyszyńskiego z punktu widzenia typu publikacji i cen książek scharakteryzował Jacek Kuszłejko, dz. cyt., s. 125-128.

opracowań Erazma Piltza (przeważnie tzw. oddruki z „Kraju”). Księgarnia Grendyszyńskiego firmowała edycje prywatne osób blisko związanych z „Krajem” i ludzi nauki pracujących w różnych częściach podzielonego kraju. Czesław Jankowski (1857-1929), archeolog i etnograf, redaktor działu naukowego i sekretarz redakcji „Kraju”, pod firmą „K. Grendyszyński” własnym nakładem opublikował cztery tomy zbioru *Powiat oszmiański. Materiały do dziejów ziemi i ludzi* (1896-1900)⁴⁰. Jak wspomniano, pod tą firmą ukazywały się też kolejne tomy *Pism* Włodzimierza Spasowicza (1892-1903). W ramach wydawnictwa Józefa Zakrzewskiego Pomniki Piśmiennictwa Polskiego utwory drukowane w XVI i XVII wieku ogłosili: związany w tym czasie z uniwersytetem w Petersburgu Stanisław Ptaszycki (*Psalterz* w przekładzie Mikołaja Reja, 1901) i sławista z Krakowa Jan Łoś (*Historia bardzo ucieczna*, 1895).

Ważne miejsce w polskim ruchu wydawniczym u schyłku XIX wieku zalewnił sobie Grendyszyński przede wszystkim ofertą książek opublikowanych nakładem własnej oficyny. Za jego biografiami można przytoczyć nazwiska znanych pisarzy dzieł naukowych i popularnonaukowych tamtej epoki. W repertuarze niebeletrystycznym dominowały opracowania z dziedziny historii Polski i literatury polskiej. Sumptem księgarni petersburskiej ukazały się m. in. prace Piotra Chmielowskiego *Współcześni poeci polscy* (1895) i *Nasza literatura dramatyczna* (1898), trzy serie *Szkiców historycznych* Adama Darowskiego (1894-1895), niedokończone studium *Kobieta w Polsce* Zygmunta Kaczkowskiego (1895), wznowienie *Ustawy Trzeciego Maja* Waleriana Kalinki (1898)⁴¹, zamknięte przed wielką wojną dwa tomy *Dziejów wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich* Antoniego Karbowiaka (1898-1903)⁴². Listę tę należy uzupełnić o dzieła specjalistów z Warszawy i Lwowa dłużej współpracujących z „Krajem”: Antoni Gustaw Bem wydał w Petersburgu *Teorię poezji polskiej* (1899), a Józef Tretiak – *Młodość Mickiewicza* (1898). Grendyszyński sfinansował też edycję drugiej serii *Szkiców i poszukiwań historycznych* Kazimierza Pułaskiego, doświadczonego badacza i edytora źródeł historycznych (1898)⁴³, *Kontrakty kijowskie* rozpoczynającego karierę naukową

⁴⁰ Z. Kmiecik, dz. cyt., s. 411 i n.; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie*, Kraków 2003, s. 207-208 i n.

⁴¹ Pierwsze wydanie *Ustawy Trzeciego Maja. Ustępu z niewydajnego 3-go tomu „Sejmu Czteroletniego”* W. Kalinki ukazało się w Księgarni Polskiej Br. Rymowicz (1888).

⁴² Ostatni, trzeci tom, książki A. Karbowiaka ukazał się w Ossolineum (1923).

⁴³ S. Konarski, *Pułaski Kazimierz Ferdynand (1846-1926)*, w: *PSB*, t. 29, Wrocław 1986, s. 395. Seria pierwsza *Szkiców* K. Pułaskiego ukazała się w poznańsko-krakowskiej oficynie Żupańskiego i Heumana (1887).

Henryka Ułaszya (1900) oraz *Polskie malarstwo współczesne. Szkice i notaty* malarza i krytyka sztuki Henryka Piątkowskiego (1895).

W zespole petersburskich publikacji z zakresu historii są też książki biograficzne i edycje memuarów odnoszących się do dziejów porozbiorowych. Ostatnie z wymienionych to *Pamiętnik historyczny i wojskowy o wojnie polsko-rosyjskiej w roku 1831* Ignacego Prądzyńskiego (1894) i *Moje wspomnienia* Leona Dembowskiego (1898). Warto odnotować, że nurt publikowania wspomnień uczestników przełomowych wydarzeń, zapoczątkowany w Poznaniu około połowy stulecia, na ziemiach pod panowaniem rosyjskim na dobre rozwinął się (w Warszawie) dopiero po zniesieniu cenzury przewencyjnej w 1905 r. Osiągnięciem Grendyszyńskiego w dziedzinie popularnej biografistyki była seria wydawnicza *Życiorysy Sławnych Polaków (i Polek)*. W latach 1898-1900 ukazało się szesnaście tomików o objętości od czterech do dziesięciu arkuszy. „Zarysy biograficzne”, jak brzmiały podtytuły książek, opracowali m. in. Piotr Chmielowski, Franciszek Gawroński, Ferdynand Hoesick, Henryk Merczyng, Władysław Nehring, Witold Nowodworski starszy, Stanisław Tarnowski. W r. 1898 księgarnia Grendyszyńskiego sfinansowała również nakład jednej z wielu jubileuszowych publikacji Mickiewiczowskich⁴⁴.

Pozostałe dziedziny wiedzy w repertuarze oficyny petersburskiej reprezentowały pojedyncze prace popularnonaukowe i poradnikowe, m. in. zbiór *Dumania przyrodnika* Henryka Merczynga (1900) oraz ujmujący staroświeckim tytułem *Poradnik lekarski zawierający opis wszystkich chorób oraz sposobów ich uprzedzania i leczenia podług najnowszych metod poprzedzony krótkim wykładem higieny domowej i rodzinnej* Alberta Kocha w przekładzie „z 6-go wydania niemieckiego” Stanisława Bartoszewicza (1903)⁴⁵.

Ważne miejsce wśród nakładów księgarni Grendyszyńskiego zajmowała polska literatura piękna. Dobór dzieł po części odpowiadał temu z początku lat dziewięćdziesiątych, jednak wycofanie się czołowych pisarzy ze współpracy

⁴⁴ *Książka zbiorowa ku uczczeniu pamięci Adama Mickiewicza w stuletnią rocznicę urodzin poety* (1898) w dużym stopniu powielala treść wydanego w 1885 r. specjalnego zeszytu „Kraju”. Zawiera m. in. artykuły W. Bełzy, H. Biegeleisena, J. Brandesa, E. Chojeckiego, I. Domeyki, I. Franko, A. Jelskiego, T. T. Jeża, J. Kotarbińskiego, J. I. Kraszewskiego, L. Legera, A. Mahrburga, W. Mickiewicza, W. Morfilla, L. Połńskiego, B. Prusa, W. Spasowicza, J. Tokarzewicza, J. Tretiaka, B. Zaleskiego, A. Zippera.

⁴⁵ Stanisław Bartoszewicz (1859-1912), absolwent studiów przyrodniczych w Uniwersytecie Petersburskim (1885), bakteriolog, do 1902 r. wykładowca i ordynator w szpitalu klinicznym Uniwersytetu w Charkowie, kierownik pracowni chemiczno-bakteriologicznej w laboratorium Stanisława Serkowskiego w Łodzi. Publikował w warszawskim „Ateneum”, tłumaczył prace naukowe z jęz. francuskiego (A. T. Ribota) i rosyjskiego. P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 1, Warszawa 1991, s. 51-52.

z „Krajem” pod koniec tej dekady miało swoje konsekwencje dla repertuaru oficyny. W r. 1896 ukazał się *Australczyk*, ostatnia powieść Orzeszkowej wydana nakładem księgarni Grendyszyńskiego. Jak za poprzedniego właściciela, wydawano nowele i powieści współpracowników działów społeczno-politycznych tygodnika Piltza (Wacława Kosiakiewicza i Ludwika Straszewicza) oraz książki autorów publikujących swoje prace w części naukowej i literackiej „Kraju” (Michała Bałuckiego, Wiktora Gomulickiego, Adama Krechowickiego, Walerego Przyborowskiego). Po kilka tomów prozy ogłosili też w Petersburgu Kajetan Kraszewski, Ernest Łuniński (pod pseudonimem Włodzimierz Koszyc) i Ignacy Maciejowski (Sewer), po jednym – Gustaw Kamiński (Gamaston), Aleksander Konar, Aleksander Mańkowski, Władysław Umiński i Władysław Zahorski. Poezję polską w firmie reprezentowały tomiki wierszy Teofila Lenartowicza (1895)⁴⁶ i Wincentego Pola (1897) oraz *Złote myśli* Mickiewicza zebrane przez Józefę Cybalską-Bąkowską podpisującą się pseudonimem Szczesna (1895). Ciekawym przedsięwzięciem Grendyszyńskiego w r. 1897 była poszytowa edycja *Ksiąg humoru polskiego*, które „zebrał, ułożył i objaśnił” historyk i wydawca krakowski Kazimierz Bartoszewicz; w sumie ukazało się 28 zeszytów „w wydaniu ozdobionym portretami i autografami humorystów i satyryków polskich”.

Wyraźniej rysującym się kierunkiem w programie wydawniczym polskiej księgarni za czasów Grendyszyńskiego stały się edycje książek dla dzieci i młodzieży. W latach 1897-1903 ukazało się tam co najmniej dwadzieścia tytułów. W tym zespole przeważały utwory Jadwigi Papi, która nakładem petersburskiej oficyny wydała około dziesięciu prac, m. in. *Obrazki z życia znakomitych Polaków i Polek* (1899) oraz siedem tomów w ramach cyklu *Powieści Historyczne* (1898-1904). Również w dorobku wydawniczym Marii Weryho, absolwentki wyższych kursów pedagogicznych w stolicy imperium, widnieje kilka tytułów z adresem petersburskim, m. in. *Opowiadania prawdziwe* (1897), opowieść *W zaklętym królestwie* ogłoszona wspólnie ze Stefanem Gembarskim w międzywydawniczej serii *Moja Biblioteczka* (1898), *Wśród swoich. 50 powiastek dla małych dzieci* (1903), *Jak zająć dzieci w wieku przedszkolnym. Pogadanki, rozmowy, zabawy i robotki* (1900). Pozostali autorzy książek „dla młodocianego wieku”, Zuzanna Morawska, Cecylia Niewiadomska, Walery Przyborowski i Zofia Urbanowska, wydali u Grendyszyńskiego po jednej książce.

Korzystnym powrotem do użytecznego wydawnictwa przeznaczonego dla miejscowej kolonii polskiej stał się „Kalendarz Katolicki” (1896-1903). Oferowano w nim zestaw informacji bieżących, publicystykę, program literacki

⁴⁶ W 1894 r. księgarz krakowski Fabian Himmelblau, właściciel spuścizny literackiej niedawno zmarłego Lenartowicza (1893), wytoczył księgarni Grendyszyńskiego proces o naruszenie praw autorskich. H. Lipska, G. Schmager, *Himmelblau* (3), w: *SPKP*, s. 331.

i kulturalny. Redaktorem wydawnictwa był ksiądz Jan Cieplak (1857-1926), absolwent Akademii Duchownej w Petersburgu, późniejszy arcybiskup i pierwszy metropolita wileński⁴⁷. Osoba redaktora zaważyła na licznych publikacjach duchownych katolickich z Cesarstwa, Królestwa Polskiego i ziem pod panowaniem austriackim, pisali tam m. in. Jan Badeni – prowincjał jezuitów w Galicji, Marian Fulman – historyk i publicysta, przyszły biskup i współtwórca uniwersytetu katolickiego w Lublinie, Jan Gajkowski – twórca i pierwszy redaktor „Kroniki Diecezji Sandomierskiej”, Karol Niedziałkowski – rektor Akademii Duchownej w Petersburgu, biskup łucko-żytomierski i publicysta religijny, Józef Pelczar – kanonizowany niedawno biskup przemyski. Drugą grupę autorów „Kalendarza Katolickiego” tworzyli twórcy czynni na różnych polach piśmiennictwa polskiego. Związki nowego wydawnictwa ciągłego oficyny Kazimierza Grendyszyńskiego ze środowiskiem tygodnika „Kraj” zaświadczały zamieszczone w nim drobne prace publicystów, organizatorów życia kulturalnego i społecznego blisko współpracujących z Erazmem Pilzem w Petersburgu i w Warszawie. Do „Kalendarza Katolickiego” pisali m. in. wspomniany już Czesław Jankowski, Wincenty Kosiakiewicz i Ludwik Straszewicz oraz Ludomir Grendyszyński, czołowy publicysta „Kraju”, brat ówczesnego właściciela Księgarni Polskiej.

Przekłady z obcego piśmiennictwa, zarówno naukowego, jak i beletrystyki, stanowiły margines w repertuarze wydawniczym oficyny petersburskiej. W r. 1894 ukazały się dwie książki: *Myśli o muzyce u zwierząt i człowieka* niemieckiego biologa Augusta Weismanna, poprzedzone rozprawą Adama Mahrburga pt. *Muzyka w świetle poglądów Weissmana*, oraz *Przygody Don Kichota z La Manczy Cervantesa* w przekładzie Jana Lorentowicza. W r. 1898 Grendyszyński wydał *Zarys historii włościan w Polsce* Iwana Goremykina, przedstawiciela rosyjskiej elity władzy. Książkę tłumaczył Adam Dobrowolski, publicysta, współpracownik „Kraju” i wielu pism polskich ukazujących się przeważnie na obszarze pod panowaniem rosyjskim.

Nie dysponujemy pełną bibliografią polskiej produkcji wydawniczej w Petersburgu, trudno zatem określić dokładną liczbę publikacji wydanych w tamtejszej Księgarni Polskiej lub przez nią firmowanych. Poszukiwania przeprowadzone w elektronicznych katalogach bibliotecznych, katalogach księgarskich i w pracy rejestrującej publikacje sprowadzane do Rosji⁴⁸, pozwalają szacować dorobek placówki prowadzonej w latach 1881-1903/1904

⁴⁷ F. Rutkowski, *Arcybiskup Jan Cieplak*, Warszawa 1934; C. Falkowski, *Cieplak Jan*, w: *PSB*, t. 4, Kraków 1938, s. 55-57.

⁴⁸ J. Kostecki, M. Rowicka, *Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim w latach 1865-1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do obiegu przez carską cenzurę zagraniczną*, t. 1-3, Warszawa 2006.

przez kolejnych właścicieli na około 180 tytułów – wydanych jej nakładem, wspólnie z innymi wydawcami lub pod jej firmą i jako skład główny. Zdecydowana większość tego dorobku (około 70%) przypadła na lata 1893-1903, kiedy placówka była własnością Kazimierza Grendyszyńskiego⁴⁹.

PUBLIKACJE KSIĘGARNI PETERSBURSKIEJ A CENZURA ROSYJSKA

Autorzy opracowań o życiu Polaków w Petersburgu i nielicznych instytucjach zakładanych tam przez rodaków, a także badacze polskiego ruchu wydawniczego i prasy, powołując się na korespondencję, pamiętniki i wypowiedzi publicystyczne, podkreślają, że wśród inicjatorów przedsięwzięć i uczestników wydarzeń istniała dość powszechna wiedza na temat różnicy między cenzurą warszawską a petersburską. Ta druga miała być łagodniejsza, takie kryteria stosowano również wobec publikacji importowanych⁵⁰. Oba te mechanizmy miały niewątpliwie wpływ na działalność wydawniczą polskiej księgarni nad Newą, a być może właśnie ich istnienie zadecydowało o rozwoju tego kierunku przemysłu książkowego w stolicy imperium. Symptomatyczna jest, wspomniana już, swego rodzaju paralela autorów piszących dla „Kraju” i publikujących w księgarni petersburskiej. Nie bez znaczenia jest też fakt, że to właśnie mniej represyjna cenzura prasy w Petersburgu skłoniła wielu pisarzy do współpracy z tygodnikiem Piltza. Z drugiej strony, stosunek czołowych pisarzy polskich do tej współpracy był wyraźnie ambiwalentny. Świadectwem tego są wątpliwości i wyjaśnienia Orzeszkowej wielokrotnie odnotowywane w jej

⁴⁹ Biografowie Grendyszyńskiego wspominają o kilkudziesięciu książkach opublikowanych sumptem jego firmy, nie podają jednak dokładnej liczby. Katalog Biblioteki Narodowej w Warszawie opisuje 84 pozycje (80 tytułów) – w opisie brak jest rozróżnienia na nakład i firmowanie. W bibliotekach polskich notowanych jest ponadto około 25 książek z zapisem „K. Grendyszyński” oraz około 20 pozycji wydanych nakładem firm krakowskich (G. Gebethnera i Sp., A. D. Friedleina), lwowskich (H. Altenberga, B. Połonieckiego) i warszawskich (B. Natansona), które na stronach tytułowych posiadają zapis „K. Grendyszyński” (bez dodatkowych określeń) lub Księgarnię Grendyszyńskiego (jako skład główny). Sondaż przeprowadzony w katalogu Biblioteki Akademii Nauk w Petersburgu wskazuje na istnienie publikacji księgarni Grendyszyńskiego nie odnotowanych w bibliotekach polskich.

⁵⁰ Zob. też: S. Arct, E. Pawłowska, *Wydawcy warszawscy w latach 1878-1914*, w: *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, praca zbiorowa pod red. S. Tazbira, Warszawa 1961, s. 366; S. Arct, *Okruchy wspomnień*, Warszawa 1962, s. 285-286; J. Gebethner, *Młodość wydawcy*, wyd. 2, Wrocław [i in.] 1989, s. 31; J. Muszkowski, *Z dziejów firmy Gebethner i Wolff*, Warszawa 1938, s. 16.

listach, zwłaszcza do Piltza i Leopolda Méyeta⁵¹, oraz rezygnacja z dogodnego dotąd sposobu i miejsca publikowania po tym, jak w r. 1897 publicyści „Kraju” wystąpili z żądaniem poparcia swego programu ugody przez pisma warszawskie⁵².

Druk wykonany poza granicami imperium, niezależnie od siedziby wydawcy podawanej na stronie tytułowej, uznawany był przez urząd cenzury za zagraniczny. Jeśli próbowano go wprowadzić na rynek książki w Rosji lub w Królestwie Polskim, podlegał on ocenie cenzury zewnętrznej, a więc łagodniejszej. Dodatkową zaletą ostatniego rozwiązania był brak na stronie redakcyjnej znienawidzonego przez czytelników znaku cenzury. Faktycznie zatem pomoc polskich wydawców w Petersburgu polegała nie tyle na kierowaniu do urzędu cenzury nadsyłanych rękopisów i na uzyskaniu pozwolenia na druk przy jak najkorzystniejszych dla oryginału wyrokach obłaskawionego urzędnika, ile raczej na przesłaniu przygotowanego do wydania manuskryptu do drukarni zagranicznej. O wyborze miejsca druku decydowały względy techniczne i ekonomiczne, ale prawdopodobnie nie one były tu najważniejsze. Z możliwości druku poza granicami Rosji korzystano w celu ominięcia cenzury, a ściślej tzw. cenzury wewnętrznej – prewencyjnej, kontrolującej rękopisy przed drukiem, decydującej o treści i formie językowej. Nie może zatem dziwić, że ogromna większość publikacji sygnowanych przez Księgarnię Polską Bronisławy Rymowicz i Kazimierza Grendyszyńskiego została wydrukowana w Krakowie. W wypadku pierwszej oficyny było to około 71%, w odniesieniu do nakładów księgarni Grendyszyńskiego – około 84%⁵³. Publikacje petersburskie tłoczyły przede wszystkim zakłady Władysława Ludwika Anczyca i Spółki, rzadko drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, wyjątkowo firma Wincentego Korneckiego.

Spośród polskich publikacji z adresem wydawniczym oficyny petersburskiej nieliczne tylko noszą ślady miejscowej cenzury prewencyjnej. Są to książki wydane nakładem „Kraju”, np. *Odrodzenie Czech* podług Mały’ego w opracowaniu Jana Nitowskiego (1888), oraz inne publikacje drukowane w Petersburgu –

⁵¹ Problematykę współpracy literatów i publicystów z petersburskim „Krajem” w kontekście warunków cenzuralnych omówiła Małgorzata Rowicka (*Piśmiennictwo w systemie carskiej cenzury prewencyjnej w okresie popowstaniowym*, w: *Ludzie i książki. Studia historyczne*, pod red. J. Kosteckiego, Warszawa 2006, s. 251-255); tam też cytowane są fragmenty listów i odwołania do nich.

⁵² Z. Kmiecik, „Kraj”..., s. 181-225.

⁵³ Podawane wartości mają charakter szacunkowy, odnoszą się wyłącznie do prac zidentyfikowanych jako publikacje wydane nakładem polskiej księgarni prowadzonej przez kolejnych właścicieli lub przez nią firmowanych.

w firmie Trenke i Fusnot, czyli w drukarni „Kraju”⁵⁴, lub w zakładzie Wójcickiego i Kornatowskiego. Przykładowo, firmowane przez Księgarnię Polską Bronisławy Rymowicz *Uwagi nad dziełem C. Lombroso „Geniusz i obłąkanie”* Adama Mahrburga (1888), lub *Bismarck, Rosya i Polacy. Szkic polityczny* Erazma Piltza oddany na skład do księgarni Grendyszyńskiego (1895). Podawana w adresie wydawniczym formuła „skład główny” odnosiła się również do publikacji nie związanych ze środowiskiem „Kraju”, do przedsięwzięć, jeśli tak można powiedzieć, zewnętrznych, do prywatnych inicjatyw autorów i edytorów, którzy poszukiwali jakiegoś sposobu na cenzurę. Zarówno księgarnia Piltza, jak i później Grendyszyńskiego próbowały pomóc, oferując przeprowadzenie rękopisu przez cenzurę w Petersburgu. Druk takiego tekstu można było powierzyć jakiegokolwiek firmie, również poza Rosją⁵⁵.

Ujęcie ilościowe omawianego zjawiska (w odniesieniu do publikacji drukowanych poza granicami Cesarstwa) oraz uzyskanie niektórych danych bibliograficznych na temat aktywności wydawców było możliwe dzięki przygotowanemu niedawno w Instytucie Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej imponującemu dziełu bibliograficznemu Janusza Kosteckiego i Małgorzaty Rowickiej⁵⁶. Zebrana dokumentacja (wraz z uzupełnieniami)⁵⁷ obejmuje prawie czternaście tysięcy publikacji w języku polskim sprowadzanych do Rosji z zagranicy w latach 1864-1904. Dane bibliograficzne prezentowane są w postaci rocznych kumulacji zeszytów, w których petersburska cenzura zewnętrzna co miesiąc ogłaszała szczegółowe informacje o drukach importowanych w trzech osobnych zestawieniach: 1. dopuszczone do obiegu w całości; 2. dopuszczone do obiegu warunkowo; 3. objęte całkowitym zakazem rozpowszechniania. Dostępny materiał wyjściowy, wykazujący liczne braki i zarejestrowany przez cenzorów rosyjskich w sposób daleki od ścisłości bibliograficznej, został przez autorów poddany ocenie i uzupełnieniu metodą autopsji. W ten sposób w odniesieniu do druków odnalezionych uzyskano poprawne dane wydawnicze,

⁵⁴ Znaków cenzury petersburskiej nie nosi pierwsza książkowa edycja *Australczyka Orzeszkowej* ogłoszona (po pierwodruku na łamach „Kraju”) nakładem Księgarni K. Grendyszyńskiego w 1896 r. Por. M. Rowicka, dz. cyt., s. 242.

⁵⁵ Biblioteka Narodowa, rkps 2975, *Korespondencja Aleksandra Walickiego*, k. 198. Fragment korespondencji Autorka przytoczyła w artykule *Wpływ cenzury rosyjskiej na rozwój naukowego ruchu wydawniczego w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Historia i współczesność w badaniach bibliologicznych*, pod red. nauk. J. Koniecznej, Łódź 2007, s. 46.

⁵⁶ J. Kostecki, M. Rowicka, dz. cyt.

⁵⁷ *Uzupełnienia do pracy „Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim w latach 1865-1904”*, w: J. Kostecki, *Trudny proces przenikania. Carska cenzura zagraniczna wobec importu publikacji w języku polskim w latach 1865-1904*, Warszawa 2011, s. 313-327.

niezadko pomijane lub zarejestrowane w sposób niepełny czy nietrafny w bibliografii Estreicherowskiej⁵⁸.

Odwołując się do omówionej publikacji, można szacować, że spośród książek sygnowanych przez polską księgarnię w Petersburgu, jako importowane zgłoszono do cenzury zewnętrznej 102 prace wydane jej nakładem lub przez nią firmowane (Gliński – 2, Piltz/Rymowicz – 14, Grendyszyński – 86). Ponadto do cenzury zewnętrznej skierowano 24 publikacje wykonane wspólnie z innymi wydawcami⁵⁹ (Gliński – 1, Piltz/Rymowicz – 12, Grendyszyński – 11). Z ogólnej liczby 126 publikacji czternaście dopuszczono do rozpowszechniania warunkowo (po usunięciu niecenzuralnych stron lub zaczerwienieniu fragmentów tekstu), jedenaście pozycji (8,7%) zakwestionowano w całości.

Wśród niedopuszczonych w całości do rozpowszechniania są publikacje budzące największą podejrzliwość cenzury rosyjskiej: adresowane do czytelnika młodocianego oraz poruszające tematy z żelaznej listy nieprawomyślnych (m. in. sprawy Kościoła katolickiego i ludności żydowskiej)⁶⁰. W grupie tej przeważają jednak prace poruszające kwestie narodowościowe: w ujęciu publicystycznym – Stanisława Bełzy (wyd. pod pseud. Stanisław Piast) *Na Szlasku polskim. Wrażenia i spostrzeżenia* (wyd. 2, 1894)⁶¹; w ujęciu literackim – *Węzeł gordyjski. Komedia w 5 aktach* poświęcona problemom asymilacji Żydów Józefa Kirsztrot-Prawnickiego (piszącego pod pseud. Labor, 1893); w ujęciu socjologicznym – *Narodowość nowoczesna* Tadeusza Balickiego (wyd. pod pseud. B. A. Licki, 1896); w ujęciu historycznym – *Z dziejów XVIII wieku. Wstęp do historii ruchu politycznego w tej epoce* (1892) Kazimierza Waliszewskiego⁶²; z perspektywy biografii wybitnych postaci – *Pamiętnik historyczny i wojskowy* Ignacego Prądzyńskiego (1894 i wyd. 2, 1898) oraz dwie książki z serii *Życiorysy Sławnych Polaków* (obie z 1900): *Michał Czajkowski (Sadyk-Pasza), jego życie*,

⁵⁸ *Wstęp*, w: J. Kostecki, M. Rowicka, dz. cyt., s. 11-12.

⁵⁹ Z Krakowa były to: firma G. Gebethner i Spółka, księgarnia D. A. Friedleina pod kierunkiem Józefa E. Friedleina, księgarnia Leonarda Zwolińskiego i Spółki oraz autorzy wydający własnym nakładem), ze Lwowa: księgarnia Gustawa Seyfartha i Daniela Czajkowskiego, Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego oraz firma Hermana Altenberga w okresie kierownictwa Władysława Bełzy, z Warszawy: Gebethner i Wolff, Bronisław Natanson, Maurycy Orgelbrand.

⁶⁰ P. Szreter, *Cenzura rosyjska w Warszawie*, w: *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej, t. 1, Warszawa 1992, s. 250-268; J. Kostecki, dz. cyt., s. 37-43.

⁶¹ Również wyd. pierwsze książki Bełzy (Kraków 1890, G. Gebethner i Sp.) nie otrzymało pozwolenia na rozpowszechnianie w Rosji.

⁶² I. Teresińska, *Waliszewski Kazimierz*, w: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 5, Warszawa 2004, s. 19-20.

działalność wojskowa i literacka Franciszka Gawrońskiego oraz *Józef Bohdan Zaleski. Życie i dzieła* Mikołaja Mazanowskiego.

Zarówno w zespole książek zakwestionowanych w całości, jak i wśród publikacji dopuszczonych do rozpowszechniania połowę stanowiły nakłady księgarni petersburskiej, połowę – publikacje wydane sumptem autorów i krakowskiej oficyny G. Gebethner i Spółka. Te dane liczbowe potwierdzałyby wielokrotnie przywoływaną pomoc Księgarni Polskiej w Petersburgu przy edycji prac, które ze względu na cenzurę nie mogły ukazać się w Królestwie Polskim.

Magdalena Kwiatkowska

**POLISH BOOKSHOP IN ST. PETERSBURG
CONTRIBUTION TO DESCRIPTION OF POLISH PUBLISHING
IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY**

The article concerns Polish Bookstore in Petersburg, existing in years 1879/1880-1918/1920. Within 40 years of bookselling and publishing the company changed hands and name several times. The publishing house was founded in 1879 in Warsaw by printer and publisher Gratian Unger (1853-1911) who remained its owner until 1883. In the years 1883-1886 it was owned by writer and journalist Henry Gliński, followed by Erasmus Piltz, co-founder and editor of the St. Petersburg magazine „Kraj” (1882-1909). In 1893 the company was taken over by Kazimierz Grendyszyński and in 1903 – by Polska Spółka Udziałowa [Polish Shareholding Company], on behalf of which the company was managed by Ferdynand M. Heidenreich (d. 1922). This article aims to organize the fractional information available in historical sources and publications of a biographical character. Based on bibliographic sources an attempt has been made to describe the publishing repertoire of Polish Bookshop in St. Petersburg up to year 1903 and the attitude of the Russian censorship towards it.